

УДК 811.111'367.335

ГЛИБИННІ СТРУКТУРИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ ПЕРЕХОДУ В ПОВЕРХНЕВІ З УРАХУВАННЯМ СЕМАНТИЧНИХ РОЛЕЙ

Мельник Ю.П.

У статті йдеться про процеси та умови перетворення глибинної структури у поверхневу. Вибір поверхневої синтаксичної структури відбувається залежно від мети висловлювання, а також контекстного оточення. Зокрема, йдеться про глибинне та поверхнєве представлення складнопідрядних причинно-наслідкових конструкцій.

Ключові слова: глибинна структура, поверхнева структура, когнітивний рівень, семантичний рівень, глибинно-синтаксичний рівень, пропозиція, каузація, аргумент, предикат

В статье рассматриваются процессы и условия трансформирования глубинной структуры в поверхностную. Выбор поверхностной структуры происходит в зависимости от цели высказывания, а также контекстного окружения. В частности, речь идет о глубинном и поверхностном представлении сложноподчиненных причинно-следственных конструкций.

Ключевые слова: глубинная структура, поверхностная структура, когнитивный уровень, семантический уровень, глубинно-синтаксический уровень, пропозиция, каузация, аргумент, предикат.

The article deals with the processes and conditions of transforming deep structure into the surface one. The choice of surface structure depends on the purpose of utterance as well as its context. The paper focuses on the deep and surface representation of complex sentences of cause and result.

Key words: deep structure, surface structure, cognitive level, semantic level, deep syntactic level, proposition, causation, argument, predicate.

У др. пол. XX ст. увага лінгвістів концентрується на розмежуванні мовних одиниць як у традиційному, структурно-семантичному, функціонально-семантичному, так і формально-граматичному напрямках. Останні сформувався під впливом структуралістських доробок у галузі дистрибутивного синтаксису у концепціях дескриптивістів Л.Блумфільда, Ч.Хоккета, Ю.Найди та представників семантичного напрямку Л.Теньєра, Ш.Баллі, Ч.Філмора та деяких інших.

В останні десятиліття XX – на поч. XXI ст. розвиток лінгвістичної думки позначається підвищенням інтересом мовознавців до проблем генеративного синтаксису, родоначальником якого вважається американський дослідник Н.Хомський. Генеративний синтаксис оперує універсальними глибинними й поверхневими синтаксичними структурами, встановлює універсальні правила синтаксичних трансформацій й обмеження на них, виявляє уроджені принципи й параметри, які коригуються процесом мовної соціалізації.

Попередниками генеративного напряму синтаксису були трансформаційна методика синтаксичного моделювання З.Харриса й розроблена дескриптивістами Р.Уеллзом, К.Пайком, Ч.Хоккетом, З.Харрисом на підставі положень учення Л.Блумфільда методика членування речення на безпосередні складники як побудова дерева залежностей і встановлення правил згортки до межі ядерної одиниці або розгортки синтаксичних конструкцій [6, с. 455].

Метою є розгляд концепцій глибинної та поверхневої структур речення, їх взаємозв'язку, а також підходи до репрезентації смислу речення у світлі генеративних теорій.

Попри всі попередні надбання синтаксичної науки, однією з головних проблем синтаксису сьогодні є кваліфікація його основної синтаксичної одиниці – *речення*. Синтаксисти зазначають, що в наш час немає єдиного загальновізаного визначення речення. Воно характеризується то з логіко-граматичних, то зі структурно-семантичних, то з

комунікативних, то із семантичних позицій і досить часто однобічно.

Домінуючим напрямком генеративної граматики (далі – ГГ) є визнання дворівневого уявлення синтаксису у мовному апараті людини: рівень **глибинної структури** (далі – ГС) та рівень **поверхневої структури** (далі – ПС). Обидва рівні пов'язані між собою трансформаціями, які можуть перекидати одну ГС у декілька різних ПС. Уперше суть трансформаційного синтаксису та його представлення двома рівнями описав засновник ГГ Н.Хомський у своїх ранніх працях “Синтаксичні структури” та “Аспекти теорії синтаксису” [8, 9]. Згідно з його концепцією, **будь-яке висловлювання є дериватом від ГС, яка будується за правилами БС.**

ГС у теорії трансформаційно породжувальних граматик – спосіб представлення (абстрактного опису) речення. ГС дає змогу відобразити смислову близькість низки речень, які містять одні й ті самі лексичні одиниці і відрізняються одне від одного лише деякими граматичними значеннями [2, с. 110]. “ГС – в теорії трансформаційних породжуючи граматик – один із способів опису синтаксичного устрою речення. ПС виходить із ГС у результаті застосування особливих формальних правил – трансформацій. Формальний спосіб запису ПС – дерево БС, однак коли ГС наближена до опису смислу речення, ПС лише відображає лексичний склад, синтаксичні зв'язки та лінійний порядок лексем самого конкретного речення (в його фонетико-фонологічному або орфографічному втіленні). Саме тому іноді терміном “ГС” називають так само і саме конкретне речення, яке відповідає даній структурі” [2, с. 379].

ГС містить три рівні: когнітивний, семантичний, синтаксичний.

На **когнітивному рівні** людина лише відображає розумові **концепти**, аналізуючи явища навколишнього світу, які відбуваються навколо неї. Коли вона знаходить у системі мови глибинно-синтаксичні одиниці з апропріативним для майбутньої семантики категоріальним значенням, вона переходить на **семантичний рівень** глибинної структури речення. Уже на цьому рівні структура володіє певною **синтаксичною** заданістю, оскільки вибір тих чи інших лексичних одиниць мови передбачає певну кількість учасників семантичної пропозиції. З цього моменту система мови має можливість створювати досить велику кількість різних синтаксичних конструкцій, але, з іншого боку, на форму із самого початку накладають вибрані мовцем ті чи інші **семантичні предикати**.

Оскільки центральними одиницями когнітивного та семантичного рівнів є **концепт** та **поняття** (смысл) відповідно, то звернімося до їх короткої характеристики.

На думку М.Болдирева, “на відміну від поняття, що виражає найзагальніші, істотні (логічно сконструйовані) ознаки предмета чи явища, концепт може відбивати один чи більше будь-яких, не обов'язково істотних ознак об'єкта. Якщо в понятті у загальнонауковому значенні розрізняють його обсяг (сукупність речей, що охоплюються цим поняттям) і зміст (сукупність об'єднаних у ньому ознак одного

чи декількох предметів), то концепт скоріше припускає тільки друге – зміст поняття, а також поняттєву частину значення, зміст слова. Поняття – це раціональний, логічно осмислений концепт. Воно виникає через виділення й осмислення істотних характеристик предметів та явищ, у результаті поступового абстрагування від їх другорядних, індивідуальних ознак, тобто в результаті теоретичного пізнання. Концепт – результат когніції. Інакше кажучи, різниця між поняттям і концептом зумовлена самою різницею між теоретичним і повсякденним пізнанням – пізнанням і когніцією [1, с. 24].

А.Мустайокі вважає, що відповідною точкою аналізу речення є його **семантична структура** як схематизоване, структуроване уявлення про те, що збирається висловити мовець [5], тобто надати висловлюванню свій **осмислений концепт**, помістивши його у логічно вибрану рамку (фрейм).

Вихідним пунктом процесу мовленнєвого акту визнається ситуація, яку мовець завжди обмежує і тлумачить, урахувавши свої комунікативні потреби. Так утворюється деяка ситуація, що є основою семантичної структури. Семантична структура складається із: 1) ядра, що включає глибинний предикат та його актанти; 2) модифікатора – метадієслова, що визначає семантичну структуру, і його актантів; 3) специфікатора – семантичного елемента, який уточнює актант, предикат або стан справ у цілому [5, с. 412–413].

На наступному **глибинно-синтаксичному рівні** глибинно-семантичне представлення речення починає трансформуватися в “ансамбль синтаксем”, предикативні характеристики яких дають змогу утворити деяку кількість пропозицій цього речення (одну та більше). Відповідно на глибинно-синтаксичному рівні відбувається кінцева реалізація глибинного представлення речення за допомогою синтаксичних одиниць різних ярусів від складного речення до зв'язного тексту.

Семантичний рівень використовує особливу семантичну метамову для запису значень, які складаються з елементарних символів (сем) та відношень між ними. На семантичному рівні висловлюванню відповідає семантичне представлення. Його найважливіша частина – семантична структура у вигляді графа, який не обов'язково має бути деревом. У семантичне представлення, крім того, входить інформація про комунікативну організацію смислу (тема, рема, логічні акценти тощо).

Перехід від (поверхнево-)семантичного до глибинно-синтаксичного рівня **моделі СМИСЛ – ТЕКСТ** відбувається через застосування (поверхнево-) семантичного компонента. Останній членує семантичне представлення на “шматки”, які “відповідають” реченням та самостійним лексемам, добирає лексичні та граматичні засоби вираження несинтаксичних значень та встановлює глибинно-синтаксичні відношення між абстрактними лексемами глибинно-синтаксичного рівня [7, с. 732].

Елементи умовної метамови використовуються і на синтаксичних рівнях. Глибинно-синтаксичне представлення (ГСП) включає глибинно-синтаксичну структуру (ГСС) речення. Гілки ГСС – це універсальні глибинно-синтаксичні відношення (ГСВ), кількість яких не більше 10. На цьому ж рівні

міститься інформація про комунікативну організацію висловлювання [7, с. 733].

Отже, проаналізуємо глибинне та поверхнєве представлення причинно-наслідкових конструкцій у системі СПР. Стосовно цих конструкцій ми можемо прослідкувати шлях їх побудови від **когнітивно-глибинного до поверхнево-синтаксичного**.

Так, комунікант аналізує ситуацію і вибирає той фрагмент дійсності, який привертає його увагу в цей момент. Вибираючи головні **концепти** своєї думки, комунікант творить процес номінації. У результаті цього процесу ми переходимо на глибинно-семантичний рівень. У нашому випадку ми маємо два концепти, поєднаних поверхнево-семантичним фреймом (логічним концептом) причинно-

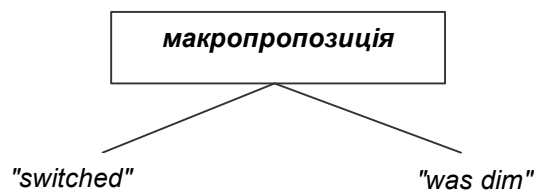
наслідкових відношень. Відповідно, комунікант на даному рівні визначає головний **смысл речення**, яке він потім побудує. У зв'язку з цим ми отримуємо **дві пропозиції**: 1) **причини** та 2) **наслідку**, а також **імплікативний зв'язок** між ними. Завдяки логічному зв'язку імплікації отримуємо пропозицією, яку ми у цьому дослідженні йменуємо **макропропозицією** (утворилася внаслідок накладання двох ситуацій, трансформованих в одну гіперситуацію), яка виражає основну думку висловлення. Вона також має свою глибинну структуру, представлену семантичним предикатом, який, у свою чергу, має свою актанту структуру: **актант причини та актант наслідку**. Однак для макропропозиції ці актанти є залежними пропозиціями. Схематично це виглядає так:

Крім того, варто зауважити, що хоча ця модель є найбільш вживаною (тобто по одному актанту причини та наслідку), можливі структури із декількома пропозиціями причини, а також декількома пропозиціями наслідку (результатом чого є мультиситуативне СПР).

Проаналізуємо таке каузативне СПР: *She switched on a table-lamp, for the light from the window was now dim* [11, с. 57]. Тут ми маємо справу із двома концептуальними предикатами, де перший виражений каузативно-акціональним (із суб'єктом, який виконує роль агенса у позначуваній події і

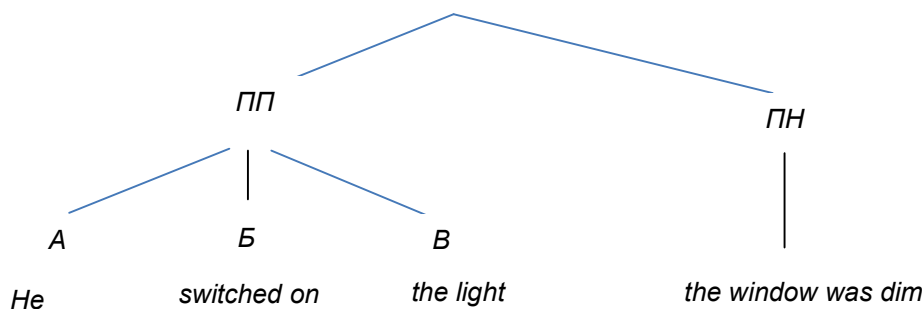
одночасно – роль каузатора іншої дії) дієсловом *switched*, а другий – складеною предикативною групою *was dim* із дієсловом-зв'язкою буття та прикметником. Також спостерігається логічний зв'язок суб'юнкції (логічна пропозиція причинно-наслідкових відношень), виражений через коннектор *for*, завдяки якому поєднуються два субфрейми (слоти), де перший субфрейм – причина, а другий – наслідок. На глибинно-семантичному рівні у даному випадку ми маємо два семантичних предикати: *switched* та *was dim*; які формують таку глибинно-семантичну структуру:

Ці семантичні предикати мають свою структуру валентностей, котрі певним чином задають усю граматичну структуру певної кількості речень, які можна побудувати, базуючись на цій глибинно-семантичній структурі. Предикат *switched* має таку систему валентностей: **А** (агенс) виконує дію **Б** *switch on*, спричиняючи вплив на пацієнт **В** *the light*.

Таким чином, цей предикат двовалентний. Його актанти: агенс (*he*), пацієнт (*the light*). Семантичний предикат *was* є частиною присудка *was dim* і має таке тлумачення: *the window was dim*. Це означає, що даний предикат двовалентний. Таким чином, глибинно-семантична структура даної когнітивно-глибинної структури є такою:

Макропропозиція ПНВ

Варто зазначити, що система семантичних актантів не знаходиться у прямому співвідношенні із системою синтаксичних актантів. Це означає, що кількість валентностей того чи іншого предиката може суттєво різнитися за глибинною та поверхневою структурами. У цьому випадку ми цілком підтримуємо точку зору І.Мельчука, котрий зазначав, що одні синтаксичні валентності можуть бути невираженими, інші – можуть не мати синтаксичних реалізацій при даному слові. Можуть бути такі випадки, коли з'являються додаткові валентності, які заповнюють семантичну валентність не дієслова, а іменників, будучи, однак, додатком не іменника, а дієслова в поверхневій структурі [3, с. 134–139].

Виходячи із сказаного вище, семантична валентність слова передбачає його витлумачення, враховуючи деяку кількість актантів, кожен із яких обов'язково присутній у значенні даного слова. При цьому відсутність хоча б одного з них змінює його значення. Синтаксична валентність слова передбачає або повний збіг кількості актантів із семантичною валентністю, або відсутність одного чи більше семантичних актантів у поверхневій структурі при збереженні значення даного слова і синтаксичної позиції цих актантів. Відповідно у глибинно-семантичному представленні предикат може мати деяку кількість актантів, які необов'язково будуть присутні в глибинно-синтаксичному та поверхнево-синтаксичному представленні. Це означає, що, наприклад, чотиривалентне дієслово може розвивати або всі чотири валентності, або від чотирьох до однієї чи двох. Крім того, у конструкціях із причинно-наслідковим значенням ми часто спостерігаємо невиражені валентності предикатів унаслідок того, що необхідність їх реалізації залежить від категоріального смислу речення (макропропозиція). Це означає, що якщо за відсутності якогось із актантів зберігається каузативне значення речення, то він стає необов'язковим і може бути еліптизованим у поверхневій структурі. Слід зазначити, що макропропозиція виражає, перш за все, імплікативний причинно-наслідковий зв'язок актантів – предикатів причини та наслідку, саме тому актанти самих предикатів, по суті, є вторинними.

Вибір поверхневої синтаксичної структури відбувається залежно від мети висловлювання, а також від контекстного оточення. В межах цієї статті

ми обмежимося тим, що зазначимо низку факторів, які, безсумнівно, вплинуть на цей процес:

1. Попередній контекст пояснює інформацію, яка міститься у пропозиції причини.

2. Наступний контекст пояснює інформацію, яка відсутня в пропозиції причини.

3. Інформація, яка міститься в обох пропозиціях, виражається повністю.

Спроекуймо все зазначене вище у площину генеративної граматики (далі – ГГ). У ГГ цей модуль називається тета-теорією (theta-theory), у якій досліджуються принципи та параметри, що регулюють відношення між предикатами і тими складовими, які виражають їх партиципанти. Про такі складові в ПГ говориться, що їм присвоюються тематичні (=семантичні) ролі. Основні поняття теорії валентності – **аргумент** та **предикат**. Тета-теорія вимагає, щоб всі складові – носії тематичних ролей – мають бути реалізовані у синтаксичній структурі. Основним постулатом тета-теорії є “тета-критерій” (Theta-criterion): кожна тематична роль приписується обов'язково одному актанту, і кожний актант отримує лише одну тематичну роль.

Позиції, в яких актант отримує тематичну роль, називають тета-позиціями, а позиції, в яких актант її не отримує, – не-тета-позиціями [7, с. 591].

Предикат описує деяку ситуацію: дію, стан. Йому потрібні аргументи – учасники тієї ситуації, яку він описує. Відповідно дієслово-присудок із підметом та доповненням можна розглядати як предикат та його аргументи. За кількістю аргументів предикати поділяються на: 1) одномісні; 2) двомісні; 3) тримісні. Зазвичай чотиримісні та п'ятимісні предикати в ГГ не водяться. Максимальна кількість аргументів дорівнює трьом [4, с. 57]. А решта учасників ситуації розглядаються як другорядні (ад'юнкти). Аргументними називають ті позиції, у яких складова отримує свою семантичну, або, за іншою термінологією, тематичну роль (скорочено – тета-роль). Всі решта позицій називаються неаргументними. В англійській мові аргументними є позиція додатка при дієслові, в якій іменна група отримує тета-роль від дієслова, та позиція підмета, яка отримує її від флексії фінітної форми. До неаргументних відносимо позицію комплементаризера (сполучника) та позиції вільних обставин (ад'юнктивів).

Таким чином, тета-теорія описує так звані тематичні відношення між дієсловами (чи іншими предикатами) та їх аргументами. Аргументам

приписуються ролі. Найпоширенішими є: 1) агенс; 2) theme/пацієнс; 3) експерієнцер; 4) локатив; 5) бенефіціант тощо.

Якщо ж схарактеризувати структуру клаузи (підрядного речення) в термінах референційно-рольової граматики Р.Д.Ван Валіна [10], то матимемо таке. Клауза складається із декількох “шарів” (так само, до речі, як і концепт). Перше членування клаузи – на центр (core) та периферію (periphery). Всередині центра далі виділяється ядро (nucleus). Ядро – це предикат клаузи. Окрім предиката, в центрі знаходяться аргументи (актанти). Периферія включає інші елементи клаузи – не-аргументи (сирконстанти). Клауза також може вміщувати передцентральну позицію (pre-coreslot, PCS), в якій розміщуються, наприклад, питальні слова.

Правила ГГ дають нам змогу побудувати із урахуванням глибинно-семантичних відношень таку поверхнево-синтаксичну конструкцію (рис. 1).

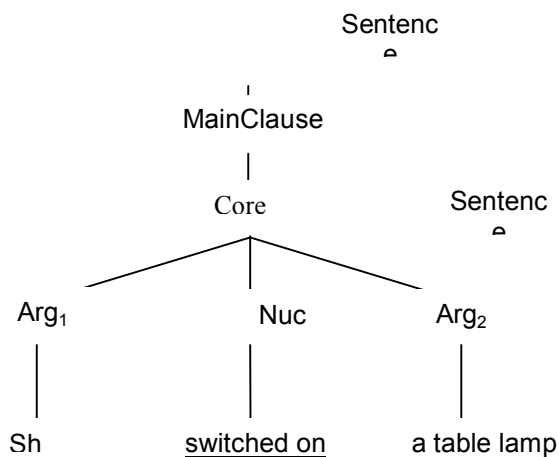

Рис. 1. Конституенти ядерної клаузи

Спробуймо прокоментувати отримане на рис. 1 та рис. 2.

Так, *She* – агенс (Arg. 1); *atablelamp* – пацієнс (Arg 2); *switched on* – предикат – **ролі головної клаузи**.

For – комплементаризер, що є пропозиційною зв’язкою; *was dim-* предикат; *thelight* – Arg. 1; *fromthewindow* – джерело; *now* – час – **ролі підрядної клаузи**.

Як наслідок тета-критерія **актант** – носій тематичної ролі (= тета-маркований актант) – є обов’язковим, тобто повинен бути присутнім у синтаксичній структурі, хоча б у вигляді порожньої категорії.

Таким чином, формування причинно-наслідкової структури починається на когнітивному рівні, де формується система відношень між концептуальними структурами причини та наслідку; сам тип відношень стає прообразом макропропозиції. ГСС, яка формується для причинно-наслідкового зв’язку, завжди двокомпонентна + окремий компонент зв’язку та виявляє шляхи трансформації в бік компресії (монопредикативна ПС), нормальної експлікації – інваріантна структура (двопредикативна ПС) – та розгортання (поліпредикативна або мультиситуативна ПС).

У перспективі планується простежити взаємовплив когнітивної та семантичної основ СПР (глибинної оболонки гіпотаксису) на її поверхневе представлення із залученням для аналізу СПР іншого семантичного типу та мультиситуативного інваріанту.

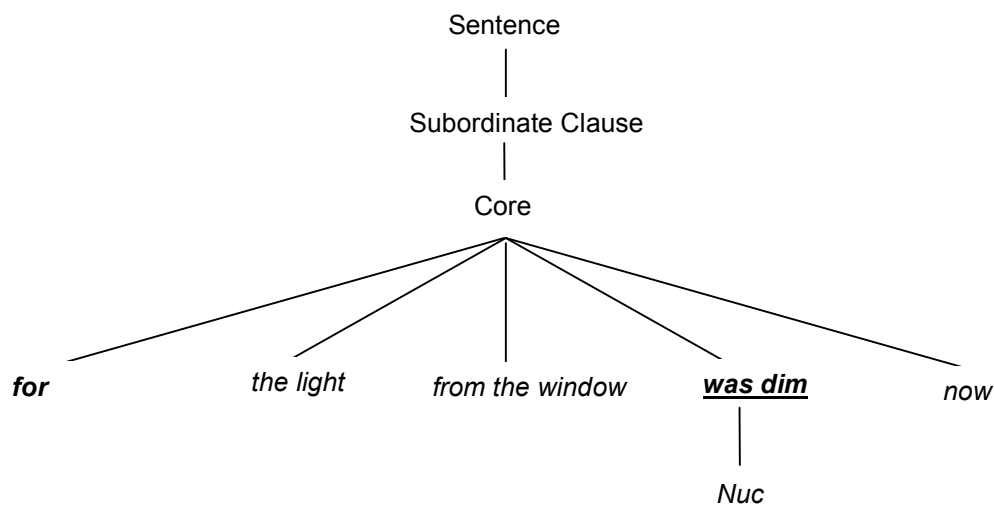

Рис. 2. Конституенти підрядної клаузи

Література

1. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : курс лекцій по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Тамбовский государственный университет, 2000. – 123 с.
2. ЛЭС. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
3. Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей “Смысл – Текст” / И. А. Мельчук. – М. : Языки рус. культуры, 1999.
4. Митренина О. В. Введение в генеративную грамматику / О. В. Митренина, Е. Е. Романова, Н. А. Слюсарь. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2012. – 376 с.
5. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: От семантических структур к языковым средствам / А. Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2008. – 172 с.
7. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Я. Г. Тестелец. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 800 с.
8. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / под ред. В. А. Звегинцева. – М. : Изд-во Московского университета, 1972. – 145 с.
9. Chomsky N. Syntactic Structures / N. Chomsky. – The Hague: Moutonand Co., 1957.
10. Van Valin R. D. Jr. Grammatical Relations in Ergative Languages / R. D. Jr. Van Valin // Studies in Language. – № 5. – P. 361–394.

Джерела ілюстративного матеріалу

11. Spark Muriel The Public Image. – М. : Progress Publishers, 1976. – 292 p.